УДК 821.161.2-31.09(71)

Д. А. БЕРЕГОВА
м. Миколаїв
beregova.d@outlook.com

ОБРАЗ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ТИПОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У роботі окреслено основні тенденції інтерпретації постаті гетьмана І. Мазепи в українському та світовому письменстві, визначені літературні традиції рецепції образу І. Мазепи, їх спільні та відмінні риси.

Ключові слова: образ-символ, портрет, тип, літературна традиція, інтерпретація.

На сучасному етапі про Мазепу можна говорити як про образ-символ, символ прагнення українців до свободи та самоствердження, символ – українського європеїзму. В сучасних суспільно-політичних умовах цей образ набув особливої актуальності. Тому, на нашу думку, доцільно детально проаналізувати образ гетьмана, окресливши тенденційність до рецепції його постаті. Висвітленням цього питання займалися Д. Наливайко, Д. Донцов, Ю. Лавріненко, В. Братко. Вони ж досліджували проблему інтерпретації образу гетьмана в українській та світовій літературах. Дослідники В. Войтюк, В. Готвальд, В. Лавренчук, Т. Мацьків зверталися до проблеми еволюції образу І. Мазепи у літературі.

Мета статті – з'ясувати художні особливості інтерпретації постаті І. Мазепи в літературі, проаналізувати тенденційність у зображенні гетьмана, окреслити традиції в зображенні І. Мазепи, що склалися в літературі.

Гетьман Іван Мазепа – неоднозначна постать як світової, так і української національної історії, літератури, символічна персоніфікація уявлень про власну національну еліту, європейську повноцінність вітчизняної культурної традиції та її окремість від Росії. На сьогоднішній день немає однозначної оцінки діяльності Гетьмана, навколо його постаті точаться дискусії, що дають широкий простір для діаметрально протилежних оцінок і характеристик.

Іван Мазепа найчастіше сприймався не в історико-біографічних даних, а в характерних рисах образу. Досі йдуть суперечки щодо трактування вчинків гетьмана, різні автори інтерпретують образ І. Мазепи по-своєму. На сучасному етапі можна говорити про декілька літературних традицій, що склалися навколо постаті І. Мазепи:

1) російська традиція, що наклала на Мазепу клеймо зрадника;
2) західна традиція, де Мазепа виступає романтичним героєм;
3) українська традиція, що пропагує ідею Мазепи-патріота, борця за свободу України.

Найглибше коріння має російська традиція, її початки закладені ще в XVIII столітті, після полтавської битви, що стала знаковою не лише в долі Мазепи, але й у долі всієї України. Найяскравішим художній твором про Мазепу в російській літературі стала поема О. Пушкіна «Полтава». Саме «російським поглядом» пояснюється художня концепція образу Мазепи, де гетьман – підступний лиходій, спокусник своєї хрещениці, корисливий і нещадний лицемір, владолюбець, якому чужі поняття батьківщини і свободи. Його дії суперечать об'єктивному ходу історії, а тому приречені на осуд і забуття: «*Что он не ведает святыни, / Что он не помнит благостыни, / Что он не любит ничего, / Что кровь готов он лить, как воду, / Что презирает он свободу, / Что нет отчизны длянего*» [5, 88].

О. Пушкін у творі змалював не лише Мазепу-гетьмана, а й Мазепу-людину з притаманними йому сумнівами, докорами совісті. Найпоказовішим епізодом є нічні роздуми гетьмана над стратою Кочубея. Мазепу переслідують марення, невиразні звуки, що нагадують і про минуле побратимство з Кочубеєм, і про нинішнє лиходійство. Різким контрастом до настрою персонажа виступає чарівна картина літньої української ночі, що набуває глибоко-

го символічного підтексту – засудження вчинку Мазепи: *«… звезды ночи, / Как обвинительные очи, / За ним насмешливо глядят. / И тополи, стеснившись в ряд, / Качая тихо головою, / Как судьи, шепчут меж собою. / И летней, теплой ночи тьма / Душна, как черная тюрьма»* [5, 104].

Художня позиція Пушкіна в оцінці українського гетьмана пояснюється тим, що він спирався на офіційну історіографію, яка витлумачувала Мазепу як зрадника, тим більше що на момент створення поеми про Україну українською мовою було мало історичних джерел. З іншого боку, створений Пушкіним характер багато в чому відповідав характеру історичному (про це свідчать праці М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського та інших істориків ще дорадянської епохи).

Цілком оригінальна традиція інтерпретації гетьмана Мазепи склалася в західноєвропейській літературі. Митці активно вдавалися до зображення гетьмана в другій половині XVIII та на початку XIX століття. Література цього часу знаходиться під впливом романтичних тенденцій, що стало причиною формування традиції зображення Мазепи як молодого, привабливого й хороброго героя-коханця. Найвідомішими творами, у яких закладені такі ідеї, стали поеми Дж. Байрона і В. Гюго «Мазепа». Дж. Байрон подає у своєму творі історію кохання молодого Мазепи – пажа Яна Казимира – та дружини польського шляхтича Фальбовського. Розлючений чоловік наказав прив'язати коханця голим до спини дикого коня і пустити в степ. Кінь примчав змученого Мазепу в Україну, на береги Дніпра, де селяни врятували його від голодної смерті. Центральне місце у творі посідають майстерно виписані Байроном картини несамовитого лету коня, що мчав вершника у безвість, відтворення внутрішніх переживань героя, який сміливо дивився у вічі смерті: *«Помчав я швидше блиску, грому, / На згубу пущений в поля... / Куди б мій кінь не полетів, / За ним по п'ятах вовчі зграї, / Що їх і сонце не злякає!... / Вже й іскор у мізку нема – / Важке зітхання... гострі болі... / Ще стогін – і... нарешті тьма...* [1].

У Байрона немає зображень Мазепи-гетьмана, герой наближається до простого козака, який переймається такими буденними справами, як догляд за зброєю, турбота про коня тощо. Як зазначає В. Лавринчук, Байрон прагне відтворити натуру, риси психологічного портрета відомої історичної особи, тому повсякчас наголошує на життєстійкості, витривалості героя, його чуйності у ставленні до ближнього. У Байрона Мазепа – це бунтівник, яки заперечує усталені соціальні й моральні приписи, кидаючи виклик суспільству [4, 30].

Ще одним яскравим прикладом романтичного зображення І. Мазепи є однойменна поема В. Гюго. Твір розпочинається з кульмінації: «у сльозах лютих» герой відчуває цілковиту безпорадність свого становища. Автор заакцентовує деталі зовнішності центрального персонажа (звисла голова, краплі крові на «посинілому» тілі, безтямний погляд) і пророкує йому майбутню велич: *«... цей труп живий, що, повзаючи, гине, / Колись ще буде народом України / Звеличений як князь… / …Колись кирею вдягне прадідних гетьманів»* [3, 199].

Як бачимо у західній традиції практично повністю відсутні зображення Мазепи-гетьмана. Митців-романтиків, що вдавалися до інтерпретації образу Мазепи, більше цікавила його приватна сторона життя (стосунки з жінками, з оточуючими його людьми). Митці зосереджували свою увагу на хоробрості І. Мазепи, його пристрасності, витривалості, чуйності, тобто на перший план у тексті виходить чуттєва сторона.

Парадоксально, але наймолодшою в літературі є українська традиція зображення гетьмана. На нашу думку, це зумовлено бездержавним становищем України. Постійно перебуваючи під колоніальною політикою правлячих на її землях держав, українська культура не мала змоги вільно розвиватися. Відтак, у вітчизняній літературі довго домінувала російська традиція, крім того, народ, що не зрозумів поривань свого гетьмана, і сам довгий час вважав його зрадником, який віддав Україну на поталу шведам. В українській мазепіані простежується певна еволюція зображення від Мазепи-зрадника до Мазепи-борця за незалежність. Відповідно до цього українську мазепіану можна поділити на два великі періоди: перший – зображення Мазепи услід за російською традицією (XVIII – перша половина

XIX століття); і другий – формування національної традиції, де Мазепа – патріот, борець на українську державність (кінець XIX – XX століття).

Говорячи про перший період української мазепіани, слід зазначити, що в ньому присутня певна динаміка, коли погляди на гетьмана змінювалися залежно від суспільно-історичних подій. Особа І. Мазепи привертала увагу вже його сучасників Ф. Прокоповича, Ст. Яворського, які в своїх панегіриках, особливо Ст. Яворський («Луна голосу, що волає в пущі»), уславлювали мужність і моральні чесноти «руського Ахіллеса», «Алціда руського». У драмі Феофана Прокоповича «Володимир» І. Мазепа постає як «ктитор і добродій» Києво-Могилянської академії, якому Богом доручено керувати Володимиревою Україною.

Дещо інша тенденція простежується в творах про І. Мазепу після його переходу на бік Карла XII. Це – вірші невідомих авторів «Мазепі, ізміннику задніпрянському і вкраїнському», «Псалма новозданна, трубою названа»; вірші С. Яворського «Измимя, Боже», «Епінікон» Ф. Прокоповича, у яких вчорашні апологети І. Мазепи в своїх нових поезіях засуджують «зрадника». Літописці також не обійшли увагою постать гетьмана, про що свідчить літопис Самовидця, в якому І. Мазепу названо шанобливо «гетьман наш запорізький» або «гетьман Іван Мазепа». Літопис Григорія Граб'янки оцінює І. Мазепу як негативного героя. У літописі Самійла Величка подається біографія гетьмана так, як і в «Історії Русів».

Негативною є концепція постаті І. Мазепи у творах Данила Мордовця: в історичних оповіданнях «Крымская неволя», «Палій, воскреситель Правобережної України» і в романі «Цар і гетьман», де письменник засуджує вчинки гетьмана, а його рішення відійти від Петра І та приєднатися до шведів вважає зрадою.

До образу Мазепи звертається й Тарас Шевченко у поемі-містерії «Великий льох», поезії «Стоїть в селі Суботові», поемах «Чернець», «Іржавець». І хоча прізвища гетьмана в цих творах не називається, увесь їх підтекст, уся їхня спрямованість і образна система розкривають ставлення автора «Кобзаря» до українського гетьмана: стриману приязнь і співчуття.

Отже, у цей період оцінка гетьмана Мазепи хитається від відкритої неприязні до стриманого нейтралітету. Автори наділяють його такими рисами, як конформізм, хитрість, підлесливість, загалом характеризуючи його як зрадника.

Погляди на мазепу кардинально змінюються у другій половині XIX століття, тоді починається період його реабілітації. Ми вважаємо, що це, насамперед, пов'язано з виникненням національної ідеї, посиленням прагнення українців до незалежності від Російської імперії. Тому Мазепа став своєрідним символом для цього періоду, що уособлював самодостатність українського народу, його прагнення до створення власної державності. Другий період української мазепіани можна назвати реабілітаційним, адже саме в цей час формується ідея Мазепи – національного героя, борця за українську державність.

У цей час про гетьмана пишуть багато. Життя та діяльність Мазепи були об'єктом уваги українських письменників: Ю. Касиненка («Мазепа»), І. Карпенка-Карого («Мазепа»), В. Потапенка («Мазепа»), Ю. Липи («Офіра»), Л. Старицької-Черняхівської («Іван Мазепа»), В. Пачовського («Гетьман Мазепа»), С. Черкасенка («Коли народ мовчить», «Вельможна пані Кочубеїха»), які у своїх творах змалювали Мазепу як державного діяча, що прагнув політичної незалежності України. Але в кожного із зазначених авторів «свій» Мазепа: богатир – у Ю. Касиненка; В. Потапенко змалював романтичного героя; у драмі Ю. Липи провідним в образі І. Мазепи є мотив жертовності тощо.

У XX столітті увага до Мазепи лише посилилася, у зв'язку з бурхливими історичними подіями, коли Україна стояла на порозі своєї незалежності. У цей час виходить один з найяскравіших творів вітчизняної мазепіани – пенталогія Б. Лепкого «Мазепа». Гетьман постає тут гуманістом, досвідченим дипломатом, політиком, який повністю підпорядковує свої дії інтересам нації. Як зазначає В. Голобін, художній образ матері гетьмана носить у Б. Лепкого велике філософсько-етичне навантаження. Це ціла філософсько-художня концепція, основу якої складає діалектика духовного і матеріального [2, 106].

Цікавою є й поема В. Сосюри «Мазепа», в якій автор створив художній образ гетьмана,

а не його політичний портрет, як в інших письменників. Поет змалював героя, опираючись на бінарне протиставлення «юний Мазепа-коханець» та «зрілий Мазепа-гетьман», що надало образу глибини, багатогранності.

Гетьман Мазепа продовжував викликати інтерес і в письменників другої половини ХХ століття. Найвідомішими творами цього періоду стали романи Г. Колісника «Мазепа-гетьман» та Ю. Хорунжого «Любов маєш – маєш згоду». У обох авторів Мазепа – сильний гетьман, що піклується про свою Батьківщину та її народ.

У літературі існує кілька різних підходів до інтерпретації гетьмана Івана Мазепи: він виступає і як романтичний герой, і як зрадник, і як патріот своєї Вітчизни. Відповідно в літературі виокремлюємо три основні традиції інтерпретації образу гетьмана: західну, російську та українську. Незважаючи на різні погляди письменників на гетьмана, характерним є наголошення на державотворчій діяльності, красномовстві, хоробрості І. Мазепи.

Список використаних джерел

1. Байрон Дж. Мазепа : поема [Електронний ресурс] / Дж. Байрон // Ім'я Івана Мазепи : минуле, сьогодення, майбутнє : електронна бібліотека. — Режим доступу: http://www.mazepa.name/mazepa-poema/. — Назва з екрана.
2. Голобін В. М. Політична позиція гетьмана Івана Мазепи в художній інтерпретації Богдана Лепкого та Володимира Сосюри / В. М. Голобін, Я. І. Кісь, І. П. Макаровський // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. — 2010. — № 3 (11). — С. 105—113.
3. Гюго В. Мазепа : поема / І. Борщак, Р. Мартель ; пер. з фр. М. Рудницького ; упоряд. Л. Ю. Копань // Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. — К. : Рад. письменник, 1991. — С. 196—200.
4. Лавренчук В. Проблеми рецепції постаті Івана Мазепи в світовому письменстві. Інтерпретація образу гетьмана в зарубіжній літературі / В. Лавренчук // Зарубіжна література в школах України. — 2008. — № 5. — С. 29—34.
5. Пушкин А. С. Поэмы / А. С. Пушкин. — К. : Веселка, 1981. — 191 с.

D. BEREHOVA
Mykolaiv

IMAGE MAZEPA IN UKRAINIAN AND WORLD LITERATURE: TYPOLOGICAL PARALLELS

The paper outlines key tendencies of interpretation of Hetman Mazepa character in Ukrainian and world literature. Certain literary traditions of reception of Mazepa character, their common and different features are described.

Key words: image-symbol, portrait, type, literary tradition, interpretation.

Д. А. БЕРЕГОВАЯ
г. Николаев

ОБРАЗ ГЕТМАНА МАЗЕПЫ В УКРАИНСКОЙ И МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

В работе обозначены основные тенденции интерпретации образа гетмана Мазепы в украинской и мировой литературе. Описаны отдельные литературные традиции рецепции образа Мазепы, общие и различные их черты.

Ключевые слова: образ-символ, портрет, тип, литературная традиция, интерпретация.

Стаття надійшла до редколегії 11.10.2015